

САВРЕМЕНА СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА XV

Уређивачки одбор

Др Дејан Ајдачић, Институт за класичне студије и славистику
Филолошког факултета Универзитета у Гдањску, Гдањск, Пољска

Проф. др Ана Витанова-Рингачева, Филолошки факултет,
Универзитет „Гоце Делчев”, Штип, Северна Македонија

Др Барбара Иванчич Кутин, Институт за словенско народописје ЗРЦ
САЗУ, Љубљана, Словенија

Др Бојан Јовић, Институт за књижевност и уметност, Београд,
Србија

Др Данка Лајић Михајловић, Музиколошки институт САНУ,
Београд, Србија

Др Мирослава Лукић Крстановић, Етнографски институт САНУ,
Београд, Србија

Др Сузана Марјанић, Институт за етнологију и фолклористику,
Загреб, Хрватска

Проф. др Милош Миленковић, Филозофски факултет Универзитета
у Београду, Београд, Србија

Проф. др Андреј Мороз, Филолошки факултет МГУ, Москва, Русија

Проф. др Слободан Наумовић, Филозофски факултет Универзитета у
Београду, Београд, Србија

Проф. др Јеленка Пандуревић, Филолошки факултет Универзитета у
Бањој Луци, Бања Лука, Република Српска

Др Данијела Петковић, Институт за књижевност и уметност,
Београд, Србија

Др Биљана Сикимић, Балканолошки институт САНУ, Београд,
Србија

Рецензенти

др Слободан Владушић, др Смиљана Ђорђевић Белић,
др Миша Ђурковић, др Бранко Златковић, др Јасмина Јокић,
др Данијела Костадиновић, др Горан Максимовић,
др Весна Марјановић, др Милош Матић, др Драгољуб Перић,
др Соња Петровић, др Валентина Питулић,
др Данијела Поповић Николић, др Жељко Радинковић,
др Немања Радуловић, др Биљана Сикимић,
др Милица Спремић Кончар, др Бојан Чолак

САВРЕМЕНА СРПСКА ФОЛКЛОРИСТИКА XV

Тематски зборник радова

Уредник

Др Јеленка Пандуревић

Удружење фолклориста Србије, Београд
Институт за књижевност и уметност, Београд
Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд
Научно-образовно културни центар „Вук Караџић”, Тршић

Београд – Тршић
2025

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	7
------------------	---

Слободан П. Наумовић ОД НАЦИОНАЛНЕ КА КОСМОПОЛИТСКОЈ НАУЦИ (И ДАЉЕ)? РАЗМИШЉАЊА О ПОЛИТИЦИ ЕТНОЛОГИЈЕ И АНТРОПОЛОГИЈЕ НА ПОЧЕТКУ ХХІ ВЕКА	27
--	----

Драгана Б. Вукићевић ТРИ ПРИСТУПА ФОЛКЛОРИСТИЧКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА – ДОСИТЕЈЕВ, ВУКОВ И МАРКОВИЋЕВ	75
---	----

Славица О. Гароња Радованац ИДЕОЛОГИЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА У ИСТРАЖИВАЊИМА НАРОДНЕ МУЗИКЕ / НАРОДНОГ МЕЛОСА У ДЕЛУ ВЛАДИМИРА ДВОРНИКОВИЋА	89
---	----

Борис Д. Булатовић ИДЕОЛОШКИ ПОДТЕКСТ У КРИТИЧКИМ САГЛЕДАВАЊИМА ЊЕГОШЕВЕ И АНДРИЋЕВЕ „УПОТРЕБЕ” ФОЛКЛОРНОГ НАСЛЕЂА	121
---	-----

Ана Ж. Јањић УСМЕНЕ ИСТОРИЈЕ О СМЕДЕРЕВСКОЈ ЕКСПЛОЗИЈИ 1941. ГОДИНЕ	147
---	-----

Данијела Р. Петковић НА НАКОВЊУ <i>РАСКОВНИКА</i> (ЧАСОПИС <i>РАСКОВНИК</i> У ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКОМ КОНТЕКСТУ 60-ИХ И 70-ИХ ГОДИНА ПРОШЛОГ ВЕКА)	167
--	-----

Милан В. Томашевић ПЕСМЕ О РЕЗОЛУЦИЈИ ИНФОРМБИРОА И СТАЉИНУ У ФОЛКЛОРНОЈ ЗБИРЦИ ЕТНОГРАФСКОГ ИНСТИТУТА САНУ	181
--	-----

Ђорђина М. Трубарац Матић
ФОЛКЛОР ОМЛАДИНСКИХ РАДНИХ АКЦИЈА И ЊЕГОВА
УЛОГА У ИДЕОЛОШКОМ ОБЛИКОВАЊУ У ФНРЈ203

Дејан М. Илић
ЕПСКЕ ЛАЗАРИЦЕ ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
У ЕТНОГРАФСКОЈ ЗБИРЦИ АРХИВА САНУ –
ПОЛИТИКА И ЕПИКА225

Марина П. Младеновић Митровић
ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ПИЖОН
И ЕТНОГРАФСКА ЗБИРКА АРХИВА САНУ253

Александра П. Бјелић
ВОЈИСЛАВ М. ЈОВАНОВИЋ МАРАМБО
О УСМЕНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ У НАШОЈ КУЛТУРИ267

Љиљана Ж. Пешикан-Љуштановић
Лидија Д. Делић
ВИЦ О БАБИ
(ПОД)СМЕХ КАО ИДЕОЛОШКА И СТРАТЕШКА ТАКТИКА279

Данијела С. Лекић
УЛОГА СКОПА И ПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ
СТАРОЕНГЛЕСКОГ ЕПА *БЕОВУЛФ*302

Бојана М. Максимовић
ВИЛЕ И ВАЛКИРЕ: УПОРЕДНА АНАЛИЗА
ПРЕДСТАВА У СТАРОНОРДИЈСКОЈ ЕДИЧКОЈ
И СРПСКОЈ НАРОДНОЈ ПОЕЗИЈИ319

Наташа С. Дракулић Козић
ПАТРИЈАРХАЛНА ИДЕОЛОГИЈА
У УСМЕНИМ ЕПСКИМ ПЕСМАМА О
ДЕЛИЈИ ДЕВОЛЦИ / ЖЕНИ РАТНИЦИ337

Анастасија С. Живковић
САВРЕМЕНЕ РОДОЉУБИВЕ ПЕСМЕ СА КОСОВСКОМ ТЕМАТИКОМ
КАО СРЕДСТВО ПОЛИТИЧКЕ КОМУНИКАЦИЈЕ
СА ЦИЉЕМ УСПОСТАВЉАЊА И ОЧУВАЊА
НАЦИОНАЛНОГ ИДЕНТИТЕТА353

Невена В. Милановић Минић
ГОСТОПРИМСТВО
КАО НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ:
МАПИРАЊЕ ПРАКСИ379

Ана Ж. Витанова-Рингачева
ВЕВЧАНСКИОТ КАРНЕВАЛ – ТРАДИЦИЈАТА ВО
ФУНКЦИЈА НА ПОЛИТИЧКАТА САТИРА395

Suzana J. Marjanić
VLADIMIR DODIG TROKUT ILI „UMJETNIK KAO ETNOGRAF”:
MISTIFIKACIJA I USMENA POVIJEST413

Сузана Д. Мицева
ДЕТСКИОТ ФОЛКЛОР ВО
ЗБОРНИКОТ НА БРАКАТА МИЛАДИНОВЦИ427

Љиљана Ж. Пешикан-Љуштановић*

ORCID: 0009-0006-7815-8301

Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет

Одсек за српску књижевност

Лидија Д. Делић**

ORCID: 0000-0001-6326-3340

Институт за књижевност и уметност, Београд

398.6-053.9-055.2:316.367

398.6-053.9:305-055.2

ВИЦ О БАБИ (ПОД)СМЕХ КАО ИДЕОЛОШКА И СТРАТЕШКА ТАКТИКА

Вицеви о баби темеље се на низу културолошких, историјских и биолошких феномена, али у дубљим слојевима и на архетипској представи о баби, ослоњеној на архаични прототип богиње плодности, с наглашено амбивалентним карактером. У вицу се веза с плодношћу преклапа са страхом или се трансформише у страх мушкараца од женске сексуалности. Сем тога, вицевима у којима се хумором атакује на похотљивост старих жена нормиране су границе социјално пожељног и дозвољеног понашања. У раду је показано у којој мери ове представе корелирају с нормама, преокупацијама и стратегијама жанрова усменог фолклора (лирика, епика, новела, шаљива прича, бајка итд.). При томе, исмевање хиперсексуалности старијих жена указује и на чињеницу да се виц јавља као једно од средстава друштвене контроле и регулације, а причање вицева као начин да се један тип понашања проскрибује и сексуалност уклопи у схему старосних доба дефинисаних временом, простором и типом културе.

Кључне речи: баба, виц, сексуалност, старост, хумор, животна доба, мас-култура, усмени фолклор.

Анализе великог броја антрополошких извештаја и података сакупљених с различитих меридијана показују на то да су животна доба једна од побројаних шездесет седам универзалија пронађених

* joljilja@gmail.com

* lidija.boskovic@gmail.com

у свим културама (Murdock 1955; Jensen Arnett 2016: 291). Од антике до данас, у различитим типовима заједница, представе о узрасним статусима су постојале, али и знатно варирале. Константа је, међутим, да су оне чиниле темељни наратив и концептуалну арматуру путем којих су се успостављале социјалне структуре, друштвени односи и идентитет појединаца (улоге, моћи, одговорности) (White Riley, Johnson et al. 1972). Узрасна доба несумњиво су биолошки заснована. Међутим, дивергенција кроз културе и време показује да она умногоме јесу и социјални и културни конструкти који успостављају друштвени модел и норме понашања (Meyer 1988). Неформално социјално нормирање животних фаза представља „рецепте” за пожељно понашање и „забране против” понашања које се с друштвено препорученим каноном крше и подразумевају постојање механизма социјалне контроле путем којих се појединци усмеравају или „враћају у шарке” уколико су искочили из задатих социјалних оквира (Hechter, Opp 2001; Settersten 2002: 86; Opp 2015). Иако су феноменолози негирали инхерентне основе развојних фаза, које су – било да је реч о старости, било да је реч о детињству – превасходно културни конструкт и социјална конвенција (Трифуновић 1990: 358; Радић 2014: 252; Пешикан-Љуштановић, Варница 2015: 39–48; Љуштановић 2021), концепти животних доба обележили су психологију прве половине XX века (Сигмунд Фројд [Sigmund Freud], Жан Пијаже [Jean Piaget], Лоренс Колберг [Lawrence Kohlberg], Ерик Ериксон [Erik Erikson]), као и социологију и антропологију (Jensen Arnett 2016: 290–291).

У антици и европском средњем веку у елитнијим круговима биле су познате сложене схеме старосних доба. Хипократ је, рецимо, предлагао четворodelни модел (детињство, младост, зрелост и старост), мада је у Старој Грчкој најутицајнији концепт био заснован на броју седам. Седмоделну структуру први је заступао Солон, а она је била прихваћена и у средњовековној Европи. Четворodelни модел присутан је и у хиндуистичкој традицији, док Талмуд познаје веома комплексну четрнаестodelну схему (Jansen Arnett 2016: 292).

У два српска рукописа из XV века – *Берлинском* и *Софијском* – сачувана је такође подела на седам животних фаза:¹

¹ Оне су, према Ђорђу Трифуновићу, преузете из античке традиције (1990: 358).

Прво доба траје до четврте године. У берлинском рукопису је пропуштено да се каже да је младенац са толико година. Од пете до четрнаесте године је по берлинском рукопису дете, а по софијском детишт. Затим долази доба од 15. до 22. године, за које се по једном рукопису употребљава израз детишт, а по другом отрок. Оба су рукописа сагласна да је јуноша од 23. до 44. године. Идућа два животна доба рукописи исто називају, али их за годину-две различито ограничавају. Муж је по берлинском рукопису од 45. до 56, а по софијском од 45. до 57. год. Човек је стар по првом рукопису од 57. до 66, а по другом од 58. до 68. год. Последње, седмо доба живота по берлинском рукопису настаје од 67, а по софијском од 69. год. Тада је човек матор (по берлинском рукопису), односно старац (за софијски). (Радојичић 1963: 351)

У српској традиционалној култури присутан је у основи троделни модел, знан још од загонетке коју Сфинга поставља Едипу: „Ко хода на четири ноге у зору, на две у подне, а на три увече?“, с тим што се он усложњава и развија.² Записи о животним добрима до XVII века превасходно су сагледавали мушко кретање на лествици зрења, али су мит, фолклор и традиционална култура сасвим извесно схему коју чине детињство, зрелост и старост³ пројектовали и на женску популацију, структурирајући притом трећу, најстарију категорију – *бабу* изразито амбивалентно.

Други аспект антрополошког диверзитета јесте постављање границе старости. У премодерно доба она је била изразито неуједначена и зависила је од конкретне културне матрице. Међутим, с убрзаним индустријским развојем од краја XIX века, нарочито с технолошком, медицинском и медијском револуцијом, последњих четрдесетак година граница старости знатно се изменила. Систем школства постављао је нове границе детињства, које су биле изразито родно условљене. Филип Аријес [Philippe Ariès], рецимо, показује да се детињство на европском западу у

² Ово је детаљно истраживано, на пример, када је реч о концепту детињства у Вуковом *Рјечнику* (Пешикан-Љуштановић, Љуштановић 2015: 463–482), али несумњиво важи и за категорију женске старости, која је једнако (а можда и више) социјална колико и биолошка категорија. Када је реч и о старости и о детињству, постоји уочљива родна разлика. Тумачећи именицу *баба*, Вук као треће могуће значење наводи: „У Дубровнику се свака дојиља и дадиља зове баба макар била дјевојка од 12 година” (*Рјечник*: 9), што варира и допуњује у писму Јернеју Копитару: „Властееоске жене у Дубровнику зову се владике; слушкиња, макар била и баба од сто година, зове се дјевојка; а дојкиња или дадиља зове се баба, макар била и дјевојчица од 12 година” (Караџић 1907: 455).

³ У контексту српског усменог фолклора погледати: Сувајџић 2010; Петковић 2010; Перић 2011; Пешикан-Љуштановић, Љуштановић 2015; Перић 2020: 31–110.

XVIII веку продужује, временом школовања, само за дечаке, док за девојчице „од средњег до 18. века” нема разлике, пошто оне „осим што су се училе домаћим пословима [...] нису добијале такорећи никакво образовање” (Arijes 1989: 213–214). И у Вуковом *Рјечнику* види се да је, иако релативно ретко, школовање било искључиво мушка привилегија, а тиме се, већ у Вуковом добу, потенцијално продужавало одрастање дечака, док девојчице и даље имају „скраћено детињство”. Иста асиметрија до данас обележава у свакодневnoj комуникацији и масовној култури однос између „старе жене” / бабе и „држећег / радно способног мушкарца”. Развој држава и индустрије водио је, такође, институционализацији и стандардизацији познијих животних фаза (Mayer 2004), па је, на пример, одлазак у пензију постао један од граничника старости. У другој половини XX века, показују социолошка истраживања, дошло је, међутим, и до деинституционализације, дестандардизације и индивидуализације животних фаза, које су појединци слободније формирали, с већим могућностима да се неке фазе пролонгирају или скрате (Jensen Arnett 2016: 306).⁴ Животни век се у технолошки и економско-политички развијеним земљама, поготово у оним најразвијенијим, попут Јапана, знатно продужио, а квалитет живота побољшао, што је померило и границе виталности и старости. У супротном смеру деловали су, међутим, савремени медији, који су – успостављајући диктатуру младости по налогу капиталистичке културе и изузетно моћне козметичке индустрије и естетске хирургије – границе старости враћали на четрдесете године. Анализа хумора у рођенданским честиткама показује да „већ четрдесети рођендан те, дакако, и сви рођендани послје њега изазивају лепезу неугодних реакција [...] и негативних коментара, али и тјешење, смиривање и охрабривање те умањивање важности хронолошке доби” (Zeman, Geiger Zeman 2018: 29). Глумица Енди Мекдавел [Andie MacDowell] сведочи о томе да је у њеним четрдесетим годинама новинарка питала: „Како то изгледа старити и губити лепоту?”⁵ У америчкој ријалити

⁴ У савремено доба сведоци смо да се границе заснивања породице померају услед лоше економске ситуације, незапослености и финансијске зависности од родитеља, али и у зависности од начина живота. Виц (лични запис) овако пресуђује шта је боље: узети младу девојку из Београда или уседелицу из источне Србије: „Боља је уседелица. Млада девојка из Београда има 35 година, а уседелица из источне Србије 23”. Ова родно условљена разлика и законски је маркирана: на сајту Републичког завода за социјално осигурање (<https://www.pio.rs/sr/starosna-penzija>, 15. 7. 2024) стоји да мушкарци стичу право на старосну пензију (у 2024) са 65 година живота, а жене са 63, као и информација да ће ова асиметрија бити укинута до 2032. године.

⁵ Доступно на: <https://www.youtube.com/shorts/T2moiTes6a8>, приступљено 31. 8. 2024.

телевизијској емисији „Неуспеле операције” [Botched], посвећеној естетској хирургији, коју од 2014. приказује кабловски канал „E!”, готово редовно се појављују жене млађе од тридесет, па и двадесет година, које увелико примењују различите „подмлађујуће” интервенције (ботокс, филере). На пример, први „подмлађујући” третман добијају као поклон за осамнаести рођендан и сл.

Трећи камен спотицања у омеђавању позне животне доби јесте критеријум по коме се дефинише статус *бабе*. Како број година није пресудно важан ни у традиционалним заједницама ни у савременом друштву,⁶ поставља се питање који су то параметри на основу којих се тај статус успоставља. Оно што можда најчвршће дефинише категорију *бабе* у српској култури и културама које с њом деле сродну језичку матрицу јесте систем сродства. Баба је жена која има унуче. То, међутим, није универзалија. На пример, енглески језик за ове појмове има два различита лексичка маркера – *grandmother* и *old women* – који се семантички не преклапају.⁷ С друге стране, у традиционалној патријархалној заједници чињеница да жена има унуче није морала говорити о њеној старости (као што не мора ни данас), нити о статусу у породици, широј заједници и фолклорним наративима. Жене су се младе удавале, младе рађале и младе добијале унучад (већ са тридесет и нешто година), што им је обезбеђивало статус *бабе* и одговарајућу социјално-религијску моћ, али и амбивалентни статус старе жене.

Пре тридесет година (1993), на 38. Стеријином позорју, представа Станковићеве *Коштане*, у извођењу Народног позоришта из Ниша, у режији Бранислава Мићуновића,⁸ била је предмет полемике на Округлом столу критике због поделе улога. Један део публике и критичара сматрао је непримерним што

⁶ Примера ради, многе глумице, певачице (Тина Тарнер [Tina Turner]) и јавно познате личности, иако у позним годинама, у медијском окружењу не препознају се као *бабе*. Томе, с једне стране, доприноси чињеница да их генетика, удобан живот и козметичка подршка чине виталним и младоликим. С друге стране, аура изузетности (даме попут, на пример, Џуди Денч [Judi Dench] и Меги Смит [Maggie Smith]) спречава да се термин с делимично пејоративним значењем припише оваквим личностима.

⁷ Термини *grandma* и *granny* користе се као тепање – као еквивалент српском *бака* или чак *бакица* – што је битно различита конотација. Чак и када се *баба* користи у неутралном или позитивном контексту, елеменат тепања и нежности углавном изостаје. Снежана Алексић-Топаловић у тексту насловљеном „Да ли су баба и бака исто?”, између осталог, каже: „Баба је мајка једног од твојих родитеља која живи на селу. Бака је мајка једног од твојих родитеља која живи у граду, најчешће у згради. [...] Бака од тебе прави господина са манирима спрема те за друштво.

Баба од тебе прави човјека, људину и спрема те за живот.

Не знам да ли су бака и баба исто.

Мени је баба – баба!” (2019: б. п.).

⁸ Награђена Ванредном Стеријиним наградом за читање класике.

улогу Салчета, Коштанине мајке, тумачи нишка глумица Верица Јовановић, тада у тридесетим годинама.⁹ Као главни аргумент навођена је Миткина реплика у којој он тера Салче да је не би гледао тако стару и ружну.¹⁰ Ипак, проста рачуница показује да је Станковићева Салче могла бити млађа од четрдесет година. Удали су је врло младу да би спречили њен разорни утицај на заједницу. Она је пре двадесете родила Коштану, која има шеснаест година. Старост мушких ликова *Коштане* (Хаџи-Томе и Митка) такође је, са становишта нашег времена, више социјална него биолошка категорија. „Прође моје” имплицира више социјалну забрану него физичку немоћ. По својој неспремности да прихвате проток времена и смену социјалних статуса које оно носи, они су, упркос ношњи и језику, људи модерног доба, који више не желе да прихвате социјалну хијерархију традиционалне заједнице.

О старости као социјално и културно условљеној категорији непосредно сведоче усмене лирске песме у којима се будуће младожење – са становишта лирског субјекта, девојке на удају или момка на женидбу¹¹ – процењују по присуству или одсуству браде и бркова, па је пожељни младожења нужно голобрад: „Који нема браде ни бркова” (СНП V: 452), што је с данашњег становишта немислииво.¹²

У патријархалној заједници жена је рођењем првог унучета постајала баба. Једна од ауторки овог рада Љиљана Пешикан-Љуштановић сведочи:

Моја мајка Стана¹³ памтила је да су њену мајку, моју бабу Павушу,¹⁴ сви звали баба, од кад је она памти, иако је прво унуче добила са тридесет и три године, а рађала је упоредо са своје три најстарије кћери.¹⁵ Из детињства памтим да смо као деца изузетно волели моју

⁹ Некима се и педесетједногодишњи Танасије Узуновић (1942–2023) чинио „премладим” Митком.

¹⁰ „А и твоје, беше много! Него с’г и ти остаре, испече се. (*Одбија је руком.*) Тргни се у страну, да те не гледам, зашто кад тебе гледам, мислим много на себе”(Станковић 2009: 21).

¹¹ „Моја мајко, ожени ме млада, / Док ме није обузела брада, / Обузела брада и бркови” (СНП I: 528). Песме и прозни записи у збиркама и антологијама наводе се под редним бројем.

¹² Примера је много, рецимо: СНП I: 528; СНП V: 452, 453, 476, 477; СНПp I: 494–497.

¹³ Стана Пешикан (1932–2020), рођена Челебић

¹⁴ Павуша Челебић (1882–1980), рођена Марковић, из Загараца у Црној Гори, удала се са седамнаест година, прву кћер Љубицу родила је с осамнаест година, а после ње још деветоро деце (рађала је до педесет треће године, што директно сведочи о томе да није било реч о жени која је физиолошки била старија од свог старосног доба).

¹⁵ Мој најмлађи ујак био је ујак сестричинама доста старијим од себе.

комшинуцу Велику Мартиновић, што смо често мотивисали тиме што „она није као друге бабе”. Тек са петнаест година схватила сам да је Велика, која је себе звала бабом, облачила се, чешљала и повезивала косу као стара жена и дружила се претежно са старим женама из улице, имала четрдесетак година. Њеном статусу бабе битно је допринело то што је веома млада остала удовица са шесторо деце, па се, како је сама казивала, дружила само с доста старијим женама из мужевљеве породице, да је не би изнели „на глас”.¹⁶

Статус бабе у патријархалној породици зависио је од више параметара: од старости жене, од тога има ли унуче, да ли је најстарија међу женама, да ли је удовица с децом, која је могла у одређеној мери бити носилац породичне моћи.¹⁷ Притом је у „класичној” усменој књижевности¹⁸ статус бабе / остареле жене битно жанровски кодиран. У бајци баба / стара мајка (изузетно) може бити пошљалац или она која одлази изричући забрану. Ипак, најчешће је помагачица, снабдевачица, а јавља се и у статусу штеточине, по правилу као демонско биће повишене моћи.¹⁹ У новели је лик бабе сасвим споредан, насупрот мудром старцу, чији су савети драгоцени и чија реч „вреди дукаат”.

У епици бабе заједно с „лудом децом”, женама и старцима могу имати „статус пасивних јунака”, који се „налазе [...] ван епског кодирања, убрајајући се у нејач” (Перић 2011: 4),²⁰ док онај ко напада

¹⁶ Сведочење ауторке није претходно документовано у писаном или медијском извору. Стога није ни наведено у Изворима као засебна референца. Исти случај је и са вицевима који се наводе као „знање” ауторки стечено у усменој комуникацији.

¹⁷ Удовица је увек била под надзором мужевљеве породице (ако је има), нарочито свекра, свекрве и девера. Изразито мизогини ставови често се изричу у тужбалицама. За разлику од мајке, која је предмет саосећања због свог губитка, чија се туга не доводи у питање и која се не може утешити, удовица/снаха, па и сестра преминулог (као потенцијална „братска искобница”) бивају предмет проклињања и сумњичења. Тако однос према удовици иде и до најтежих оптужби: „Што те у дом удовице, / Кано змије неспримнице!” (Матицки 1979: 89). Неспримница је змија која је толико зла да је земља не прима у себе, ни друге змије међу себе. Удовица у тужбалицама није предмет клетве и одбацивања само зато што би се могла преудати, већ превасходно зато што је преживела мужевљеву смрт (в. Пешикан-Љуштановић 2019: 197–219).

У савременој западној цивилизацији три животна доба оријентишу се у великој мери према способности за рад – време образовања и тренирања за рад, време пуне радне снаге и време након одласка у пензију (Settersten 2002: 82) – али се и тај критеријум тек делимично примењује у социјалној и термилошкој стратификацији традиционалних друштава.

¹⁸ У изради овог рада претежно смо се базирали на Вукове збирке.

¹⁹ То би само по себи могло бити предмет целовитог рада.

²⁰ „Није с’ ове бабе Шумадијске”, опомиње Влах Алија Бановић Страхињу (СНП II: 44). „Све исјек’о бабе по Јаноку, / Старе бабе и ђецу нејаку” (СНП III: 35).

нејач може погрдно бити назван пржибабом.²¹ Грешна баба се јавља као један од типских ликова у паклу (СНП II: 4; СНП VI: 1) или као мајка змајевитог љубавника царева кћери (СНП VI: 4). У новијем слоју бележења (HNP I: 59) јавља се лик демонске бабе Урисаве, која Турцима помаже да савладају Милоша. У епици је много чешћа употреба хомонима, турцизма бабо/баба/бабајко у значењу отац, док се позитивно конотиран лик мајке саветнице и видилице углавном одређује као стара/старица, остарела / остарјела мајка. Траг дистинкције између позитивно конотираног старица/стара у односу на негативну или бар амбивалентну конотацију бабе постоји и у усменој лирици. Прерушени светитељи, односно светитељ у обе варијанте песме о неблагодарним синовима (СНП I: 204, 205), мајку ословљавају са „старица стара” (СНП I: 204), односно „мила стара мајка” (СНП I: 205).²² С друге стране, на основама базичних епских дистинкција издвојила се у колоквијалном говору метафора „бабе” за оне који нехеројски, кукавички поступају, што је Нушић маестрално варирао у сатиричној песми „Погреб два раба”, у којој баба фигурира у изразито негативном виду, као ознака по свему супротстављена мушком, јуначком, усталачком. Огорчен последицама Српско-бугарског рата из 1885. и недостојним погребом мајора Михаила Катанића, легендарног јунака који је у рату задобио тешке ране, а који је сахрањен без „цеве”, за разлику од мајке пуковника Драгутина Франасовића, чијем испраћају присуствује сам краљ, Нушић позива младе Србе да у земљи где „Бабе славе, презиру јунаке” и сами постану бабе (Пешикан-Љуштановић 2025: 17–35).

Амбивалентном статусу бабе у савременом вицу најближа је, по свему судећи, представа о баби у шаљивој усменој причи и лирици. У шаљивој причи баба је често предмет подсмеха због своје, по суду заједнице, непримерене, еротске заинтересованости²³

²¹ „Ти Ћурчија, један пржибабо! [...] Ласно ти је море бабе пржит” (СНП IV: 26). Аналогна епском пржибаби јесте „куражна чета” у лирици: „На бабу су јуриш учинили / И од бабе поњаву отели, / Нова јесте од педесет љета, / Изгорјела на стотину мјеста” (СНП I: 364).

²² Парадоксално, тако јој се не обраћа само Свети Димитрије већ је тако зову и синови („наша мила мајка”), који прижељкују да остарела мајка оде у шуму „Да је ује какво год звериње” (СНП I: 205).

²³ Тако у приповеци „Биће како господа нареде” баба опомиње девојке које сумњичаво реагују на заповест да се девојке удају за старце, а бабе за момке: „Ма није то, синко, хм, хм, већ онако ће бити како господа нареде” (Стармали 1888/1: 6).

и неугасле телесне жудње.²⁴ Битан параметар у одређењу категорије бабе у традиционалним заједницама иначе је сексуална активност – односно плодност жене (период способности да рађа и функционалност сексуалности) – чији ће значај у инверзној перспективи нагласити управо савремени вицеви о баби. „Постојала је, истина, и *ђавоља баба*, коју је мој ђед Блажо Пешикан (1898–1966) дефинисао: ‘Добро квоца, ма јаја више не носи’. Моја баба по оцу Госпава (1896–1990), рођена Вуковић, врло бурно је реаговала на ово његово објашњење као срамотно и непримерено за уши женског детета, што тада нисам разумела” [сведочење Љ. П. Љ.]. Таква „ђавоља баба” могла би бити и она из бећарца записаног у Румунији, која се мази и размеће по сокаку: „Мотају се бабе по сокаку, / Једна кречи, а друга се печи” (Симић 1982: 147), као и гротескна и амбивалентна *батаљуга* из козерије Милана Гутовића:

[...] значајно место заузима један старински тип, али врло опасан, олдтајмер, батаљуга. Погледаш издалека... има – глава, нога, рукав, о, горњи спрат, ммм... доњи ммм... хммм... све онако... реко би, матора јесте, ал није за батаљење, и имаш право, ајде приђи, мајчин сине, и видећеш: па она није за батаљење, али си ти, ако те се батаљуга дохвати, ма... не..., зато слушај мене. Склони се! Да си нов новцат, имаш да привијеш лук после ње да не видиш на једно око... После ње, промашиш лифт, идеш улицом раскопчаног шлица, додуше, и не треба да га закопчаваш јер нема шта да ти проландара.²⁵

Аугментатив *батаљуга*, изведен од арабизама *батал* – „покварен, неуредан, неваљаст, неупотребљив, запуштен”, те „преко обичне мере висок, велик и сл.” и глагола *баталити*, у значењу покварити, пореметити нешто, као и „оканити се, напустити неку намјеру, замисао и сл.” (Škaljić 1985: 125), сам по себи садржи наглашено исмевачки, негативни аспект, али

²⁴ „Постарију удовицу припитали: ‘Како си, нађеш ли ће как’а чо’ека?’ – ‘Прошле године замало, а ове – ређе.’ На њихову недоумицу, објаснила: ‘Никако, богме! Млађи неће, а старији не могу’” (Гагричић 2011: 43).

И у лирици баба се жали на старчеву немоћ. Када чује славују/булбула који пева „Да стар љуби много боље него млада два”, баба се заплаче: „Богме неће ни сто старац’ као момак млад” (СНП V: 618). У песми „У старца нема ударца” (СНПр I: 331) лукава баба „Кроз пазаре за миљаре [хиљаде]” продаје старца. Була га купи, храни га и угађа му, али узалуд – „Паде ђеде као клада, / Узањ’ була ка ливада”. Нетипично поређење жене и ливаде (колико знамо јединствено у Вуковим збиркама) непосредно асоцира на мушку снагу потребну и за кошење и за еротско задовољење жене.

²⁵ Доступно на: https://www.youtube.com/shorts/tQ_4U-hgRz4, приступљено 25. 5. 2024.

истовремено и елеменат нехотичног дивљења и признања који побуђује еротска супериорност „опасног олдтајмера”. Подсмех усмерен на старију жену окреће се младом мушкарцу који јој је „пао у руке” иако јој је еротски недорастао. Наглашена сексуалност и похотљивост стари(ји)х жена у вицеима је и иначе често повезана са импотенцијом мушкараца, што упућује на закључак да је један од узрока ове врсте табуираности страх и инфериорност старијих мушкараца, чија је сексуална активност често краћег века и читује манифестације замирања више него женска:

Донео унук деди на поклон Виагру.

– А што ти је то, синко?

– То ти је, деда, пилула од које ћеш се пред бабом осећати као младић.

– Е синко, ако ваља шта ова твоја виагра имаш од деде 100 ДМ.

Сутрадан, излази деда из своје собе сав озарен и даје унуку 1100 ДМ.

– Деда, па ово је много више, рекао си само 100 ДМ...

– Па то и јесте 100 ДМ од мене, хиљадарка ти је од бабе!²⁶

Предмет подсмеха баба у усменој шаљивој причи може бити и због неугасле воље за животом. Тако старица која номинално прижељкује и призива смрт да је спасе мука, када је неко од млађих прерушен у смрт пресретне, каже: „’Тута, смрче, на унуче’ – показујући руком дијете” (Самарџија 2006: 48). Аналоган овој причи јесте савремени виц о баби који типичну утешну узречицу „Само нека је *редом*”, која се каже када умре неко од старијих чланова породице, модификује увођењем сазвучне енглеске лексеме *random* (насумично, без реда): „Трагедија у породици, умрло унуче! Каже баба: ’Само нека иде *random*!’”²⁷

Баба у шаљивој причи може бити шкрта и радознала, па зато подложна превари, попут бабе у приповеци „Клинчорба” (*Рјечник*: 275). Истовремено, баба може бити и окретна, промућурна, способна да надмудри оне који јој се ругају,²⁸ чуварна и боља

²⁶ Доступно на: <https://vicevi.net/23094>, приступљено 31. 8. 2024.

²⁷ Доступно на: <https://www.vicevi.rs/vicevi/babe/tragedija-u-porodici>, приступљено 31. 8. 2024.

²⁸ Када момци дођу да тобоже изјаве саучешће због смрти бабине кучке, она кука: „Леле мене, куцо моја, дошла су ти браћа твоја, како ће те саранити, како ће те прежалити. Устај куцо па погледни, дошла су ти браћа Меди [Медојевићи]” (Халиловић, Пешикан-Љуштановић 2023: 236).

домаћица од млађих.²⁹ И у савременом вицу старица може бити супериорна. На пример, у варијанти у којој се маштовито укрштају, сучељавају две културне матрице и нонсенс, баба се поставља на врх лествице знања:

Дође Црногорац кући и затекне саму бабу како седи у кухињи.

Пита Црногорац:

– Баба, ђе ми је матер?

Баба одговори:

– Богуми, отишла на курс енглеског.

– А ђе ми је отац?

– И он је отиша на курс енглеског – каже баба.

Црногорац се већ нервира, ал’ опет пита:

– Добро, а ђе је ђед?

– Богуми, и он отиша на исти курс.

– Па добро, кад им се завршава тај курс? Кад ће доћи кући?

– I don’t know – одговори баба.³⁰

Знатно су, међутим, ближи митско-фолклорној матрици вицеви који по логици „дулог дна” активирају најдубље архетипове. Одлична илустрација јесте виц о баби која у трамвају оштрим језиком и брзом реакцијом младог исмевача с лакоћом претвара у предмет драстичног подсмеха:

Стоји баба у трамвају и гледа младог човека с тримованом брадом који седи и нема намеру да јој уступи место.³¹ Овај је пита: „Шта је, баба, јеси ли се заљубила у моју браду?” А она одговара: „Е, мој синко, ја кроз лепшу пишам већ шездесет година.” (запис ауторки)

²⁹ Баба у причи „Тешко вама кад ви умре баба” (Милошевић-Ђорђевић 2004: 149), иако су је млађи убацили у бадањ иза куће да им не би приговарала због посла, једина примети да ждребад нису дошла с паше.

³⁰ Доступно на: <https://www.espresso.co.rs/viralno/svastara/1312843/crnogorac-zatekao-babu-u-kuhinji>, приступљено 22. 6. 2024. Примери из корпуса вицева о баби показују да се по овом моделу често активира и физичка супериорност старица, неочекивана са становишта реалног искуства, али ефектна као средство дисквалификације оних који старост потцењују (чему је пандан фигура Супер Баке из цртаног филма). Тако се „бакица” која два месеца поштује лекарев савет да избегава степенице, с олакшањем враћа старим навикама: „Ооо, хвалим те Боже, већ ми је досадило да се пењем уз олук на други спрат!”

(доступно на: https://www.facebook.com/Bosnjakinja2/posts/609946605700888/?_rdr, приступљено 30. 8. 2024).

³¹ У овом сегменту, виц се уклапа у образац „баба у аутобусу”: „Баба улази у бус и каже: ’Дај устани, да седне баба!’ – ’Госпођо, ја сам возач!’” (доступно на: <https://www.vicevi.rs/vicevi/babe/u-busu>, приступљено 1. 9. 2024); „Шта је брзина светлости? – Кад баба види место у аутобусу” (доступно на: <https://www.vicevi.rs/vicevi/babe/brzina-svetlosti>, приступљено 1. 9. 2024) и сл.

На први поглед, у овом не одвише рафинираном вицу реч је о типичном надгорњавању младости и старости, себичности и обзира у препознатљивом урбаном хронотопу – (бео)градски аутобус у време највећих саобраћајних гужви. То је, међутим, само врх леденог брега, чија је платформа знатно шири и дубља, а сеже у архетипско сучељавање мушке и женске моћи, симболички пројектоване на снагу мушке и женске „браде”. Мушка моћ и потентност у практично свим културама пропитује се и симболички кодира путем косматости. Женска „косматост” пандан је мушкој и парира јој. Царева брада у фолклорној причи вреди „три кише љетне” („Дјевојка цара надмудрила”; СНПр, 25); пословица каже да је „Бог прво себи браду створио”; према библијском предању, снага јунака гиганта била је у коси (власима); моћи многих епских јунака су у перчину. Слично се концептуализује и моћ женских власи, због чега оне у древним представљањима алтернирају с мушким. На широком ареалу пронађене се скулптуре богиње Баубо, приказане у виду компримованог женског тела, чије се лице спушта наниже и преклапа с пубесом, а женска „брада” морфолошки с мушком (Devereux 1990). Тиме се и утрка дрског младића из аутобуса с отресицом бабом око квалитета „браде” раслојава на више равни и задобија знатно комплекснија значења од оних задатих савременим културним кодом.

Слично шаљивој причи, и у усменој лирици (на примеру Вукове збирке) баба бива еротски незасита и неутаживо жељна живота. Она тако може различито претендовати на удају за момка или удају уопште. Њена хиперболисана старост и еротска жудња успостављају снажан комички контраст, попут оног у песми о „Ђевојци од седамдесет и седам година” (СНП V: 502), која упорно ходочасти у Меку да би се удала,³² а када јој „нешто” с Ћабе каже да се неће удати док се не десе немогућа збивања,³³ она куне светињу: „Што ме прокле и срећу изгуби”. Комични несклад успоставља се између дужине девовања („Ђевојка је мало ђевовала: / Седамдесет и седам година”) и потпуног одсуства свести о властитој старости.

Баба је у лирским песмама из Вукових збирки углавном у сукобу са ђедом и на различите начине претендује на удају за момка/момчића. За разлику од старца/старог чике, који из

³² „Седам пута на Ћабу ходила.”

³³ „Док у мору риба пропјевала, / А по путу ницало босиље, / По горици зановет цапћела” (СНП V: 502).

економских разлога може бити избор оних који одлучују о удаји девојке³⁴ и који се може оженили много млађом женом, стара (па и старија) жена која претендује на удају или љубав неопозиво је непривлачна, непримерена и изложена подсмеху.³⁵ Старица која се „подигне” „да под старост јашикује” гротескна је: „Гребеном се очешљала, / А мазањем намазала” (СНП V: 616). Истина, судећи према исходу песме, могуће је и другачије тумачење. Одговарајући на низ питања „младог момка”, баба преобраћа физичке знаке старости (безубост и седу косу) у доказе младости („Ја сам, синко, седготкиња / Зуби ми се мијењају”; „Ја сам синко млинарица / Брашном косу направила”) и превари момка: „Баба момка надиграла”. Можда је, ипак, реч о демонском бићу повишене моћи – вештици, која се према традиционалним веровањима управо мазањем може преобраћати у у демонско биће (Ђорђевић 1989: 31–33), а може се чешљати управо гребенима.³⁶ Несумњиво је моћна врача баба коју момак одбаци када је затекне у њиви: девојку пољуби, удовицу обљуби, а бабу понизи: „Преврну је, попљува је, / Па је тури у коприве” (СНП I: 480). Светећи се, баба бере биље које и именом („костолом”, „вратолом”) и простором у коме расте („у брдине, у долине”) асоцира на опасност и приставља га „у лончиће”. Ефектна алитерација „лонче крчи, момак трчи” праћена је коментаром у фусноти: „И приповиједа се, да врачаре приставе лончић са чинима к ватри, па кад он стане врети, онда онај за кога се чини мора одмах доћи макар где био: ако је врло далеко, он дође

³⁴ Реакција девојке је неопозиво одбацивање остарелог просца: „стар је војно трула јаворина” (СНП I: 392, 393, 395–401; СНП V: 372, 478, 479, 481–487). Ефектно се у композицији песме „Бевојка на продају” (СНП V: 480) комбинују градација у климаксу – спремност девојке да пође за купца – и антиклимакс – количина блага коју купци нуде. Девојка пристаје да је за јабуку купи момче, голо, босо и голобрадо. Изузетак је моћни старац, судбински досуђени љубавник, на кога је „пала јабука” којом девојка бира кога ће љубити. Он осујећује сваки покушај да буде одбијен/убијен и враћа се с воде, из шуме и с војске (СНП I: 394). Такав старац може подсећати на моћног демонског отмичара из бајке: „Ухвати ђеде до три ђевојке. / Једну ми ђеде под леђа меће, / Другу ми ђеде под главу меће, / Трећу ми ђеде под ноге меће” (СНП I: 403). Са становишта младе жене, ма како богат био, стари љубавник је увек непожељан: „Причекај ме, драги! / Када умреш да т’ у чело љубим” (СНП V: 479).

³⁵ Она у епизи прекупљује „роба драгокупа” од младе девојке, пошто има више новца, али не успева да га задржи (СНП III: бр. 2). Однос певача према њој је јасно негативно конотиран: „Враг донесе булу удовицу”, а њена пожуда („Ал’ не може була да вечера, / већ све гледа дијете Груицу”) комична је.

³⁶ „Из детињста памтим да су се гребени, позајмљени од бабе Цвијете, морали носити пажљиво спојени зубима, ’да се вуцима вилице заклопе и да се њима не чешљају вјештице” (сведочење Љ. П. Љ.).

на трсци (мјесто коња) јашући” (СНП I: 324). Примамљен „као пашче”, момак мора пољубити бабу. Ипак, наглашена је и његова невољност: „Очима је зажмурио, / Док је бабу пољубио”, а баба га истерује жарачем, наглашавајући да је примарни мотив чаролије освета, а не пожуа: „Доста мени што си дошо, / И љубио што с’ пљувао” (СНП I: 480).

Старост је у највише помена изразито негативно конотирана („Двије бабе за врећину сламе”) и наговештава телесно пропадање и близину смрти: „Ма што ће момче старици? / У бабе зуби бобоћу / Брзо ће баба под плочу” (СНП V: 619).³⁷ Негативан однос према старости изражен кроз гађење или подсмех пред физичком појавом остареле жене може бити и натуралистички наглашен: „Па ће с’ на те свати сагадити, / Јер си ти већ стара крмељива” (СНП I: 204), чиме син мотивише терање остареле мајке у шуму.

Особени ужас пред физичким манифестацијама старости показује и наше време. На сваком кораку модерном човеку се нуди козметика, естетска хирургија, специјална исхрана, вежбе, начин живота, чудесни лекови који заустављају време и спречавају физичко пропадање. И када остари, од жене се, у западној цивилизацији посебно, захтева да се облачи, дотерује и „одржава” као да је млада, а сваки знак телесног пропадања окрутно се исмева. Остарела глумица, некадашња секс-бомба одлучује да се убије. Пита доктора где је срце и он јој каже три-четири прста испод брадавице леве дојке. Сутрадан је примају на ортопедију зато што је пуцала себи у колено. Вицеви усмерени не само на тело које стари већ управо на женске груди – које се препознају као знак сексуалности, полне дистинкције и као метонимија хране и плодности – под посебном су лупом хумора (културе) и управо у вези с њима генерисан је велики број варијаната. Лекар тако препоручује Соси, која жели да јој груди опет стоје као када је била млада, да хода четвороношке. Баба враћа горњи део купаћег костима у радњу јер јој све стаје у доњи. Затегнуту кожу има на лицу – кад не носи брустхалтер. Минић не носи – да јој се „не виде си.е!” и сл.³⁸

³⁷ Свесно или случајно овај „бобот”, наглашен алитерацијом гласа б, као да симболизује општу језу пред неумитним приближавањем смрти.

³⁸ Доступно на: <https://www.vicevi.rs/vicevi/babe/baba-kupuje-bikini>; <https://www.vicevi.rs/vicevi/babe/zategnuta-koza>; <https://www.vicevi.rs/vicevi/babe/babe-i-minici>, приступљено 31. 8. 2024.

У том агресивном исмевању телесности бабе, остареле жене, има превентивне казне патријархалне заједнице, немилосрдне према онима који желе да прекораче нормом наметнуте границе, поготово када је реч о и иначе маргинализованој групи, каква јесу жене.³⁹ Истовремено, има ту и начелног страха од властите старости, смртности и телесног пропадања. Смех/подсмех другоме помаже човеку да лакше разрешава властиту спутаност „критиком и разумношћу” и обезбеђује „неочекиване уштеде психичке енергије” (Frojd 1969: 131). Као да ће, одбацујући бабу и ругајући се њеној жудњи за животом, онај ко се смеје одбацити старост, еротску осујећеност и смрт као нешто што припада само *другима* и само се „тамо њима” догађа.

Упркос динамичном самеравању снага и интерференцији различитих социјалних, психолошких, културних, економских, правних и медијских феномена и норми, категорија *бабе* опстајала је кроз време, као и вицеви о њој, фундирани, с једне стране, на митско-фолклорном залеђу и древним представама о баби као носиоцу религијске и друштвене моћи и архаично појмљене плодности, а, с друге стране, на актуелном естетском канону и стандардима савременог друштва. Ако се под „великим наративом” (master narrativ) подразумевају културно доступни концепти на основу којих се формира друштвено пожељан идентитет,⁴⁰ вицеви о баби могли би се сматрати контранаративима – особеним „негативом” друштвено нормираног понашања, као и текстовима којима се једна узрасна категорија маргинализује и потискује из основних животних токова.

Вицеви који се, као и хумор и смех, генерално заснивају на раскораку између жељеног стања и нормираног понашања и реалности која од њих одступа у смеру мањка и одсуства благе мере стога се изузетно баве симболички сложеном фигуром бабе те моћном друштвеним регулативом. Смешно је, како је у науци већ примећено, „корелативни појам” (Фишер), а хуморни ефекат зависи од онога ко се смеје: услов за настанак смеха јесте, како примећује Владимир Проп, „запажање да у свету који нас окружује постоји нешто што противречи нашем инстинкту доличног, што није у складу са њим” и да „човек инстинктивно одређује норму –

³⁹ Је ли ово последица „ејдизма” (в. Bašaragin, ur. 2021), те какав је однос према остарелом мушкарцу и његовој телесности, не може се проценити без детаљног истраживања адекватне грађе сличног обима и захвата.

⁴⁰ “The idea of master narratives was proposed as a way of conceptualizing how people form a personal identity out of culturally available concepts” (Jensen Arnett 2016: 307).

само у односу према себи” (1984: 155, 54). Ова линија промишљања показује, заправо, да се за два и по миленијума гледање на хумор није битно мењало и да су изучаваоци овог феномена остали у основи на Аристотеловом трагу, који је комедију доводио у везу с приказивањем ликова који су гори од просечних („А баш у томе и постоји разлика између трагедије и комедије, јер ова хоће да подражава горе људе, а она боље од оних који данас живе”) и с умереним манама: „Јер, смешно је нека грешка и ругоба која не доноси бола и није погубна” (1990: 49, 52). Традиција промишљања смеха и хумора као вида надмоћи онога ко се шали и смеје над онима и оном чему се смеје, дуга две и по хиљаде година, у другој половини XX и у XXI веку развила се у широку и интердисциплинарну платформу „теорије супериорности” (The Superiority Theory).⁴¹

Упркос примедбама које се у вези с овом теоријом могу засновано изнети – да се понекад смејемо и ликовима и особама чије су способности изнад просечних, да се фокусирамо на различите аспекте личности или да се некад смејемо сами себи – релациони однос између норме и девијације чини се константом хумора и комике. То, поред осталог, објашњава и културолошку заснованост и типолошку разуђеност хумора (британски, амерички, италијански, шоферски, болнички и сл.), јер различити културни канони и различите полазне премисе дефинишу и различите типове одступања. С друге стране, различити аспекти истог културног обрасца, различити „сегменти” норме, узрокују типолошки диверзитет вица и у конкретним, појединачним традицијама, за шта је одличан пример управо корпус вицева о баби. Њена комплексна фигура генерисала је неколико хуморних модела и низ кластера варијаната, за разлику, рецимо, од вицева о плавуши, чији се релативно сведен профил остварује и исцрпљује готово искључиво у наративу чије је културно и идеолошко залеђе веза између женске лепоте и глупости.⁴²

⁴¹ “Simply put, our laughter expresses feelings of superiority over other people or over a former state of ourselves. A contemporary proponent of this theory is Roger Scruton, who analyses amusement as an ‘attentive demolition’ of a person or something connected with a person. ‘put, our laughter expresses feeling’, Scruton says, ‘it is surely because laughter devalues its object in the subject’s eyes’” (Morreall 2020).

⁴² Овом приликом не можемо се бавити вицевама о плавуши, али би се они, иако битно различити од вицева о баби, могли позиционирати у исти културно-идеолошки (патријархални) концепт, чија је идеална пројекција жена која не провоцира лепотом (лепота се поништава глупошћу) и сексуалношћу. Иста културна норма се успоставља и брани вицевама о суштински различитим протагонистима.

Вицеви о баби темеље се на низу културолошких, историјских и биолошких феномена, али у дубљим слојевима и на фолклорној представи о баби, ослоњеној на архаични прототип богиње плодности, која – као и сва бића ниже и више митологије – има амбивалентан карактер. Сама реч је прастарог, балтословенског порекла, а о изузетној дубини памћења сведоче широка ареална распрострањеност, изузетно богата деривација⁴³ и топонимија (Бабин брег, мост, зуб и др.) (Skok 1971: 82–83). Рефлекси „великих” митских наратива о древној богињи плодности, познатих практично свим цивилизацијама, у српској и сродним балканским културама, као и на словенском простору шире, могу се пратити у магијско-обредној пракси (коледарске и друге ритуалне поворке), именима празника (Бабиндан) и демонских фигура (бабице, Баба Марта, Баба Јага, Баба Тодорица), еротском фолклору (свадбене загонетке), трансформацијама у савременом језику (поготово оним у вези са женским месечним циклусом – баба Меца, баба жаба и сл.) (Баева 2017). Ова симболички комплексна фигура бабе лако је даље – прелазећи у нове наративне, жанровске и историјске контексте – мењала улогу у успостављању културних и идеолошких образаца. Веза с плодношћу⁴⁴ се у вицу преклопила са страхом или трансформисала у страх старијих мушкараца од женске сексуалности, јер је њихова сексуална активност често краћег века и очитије манифестује замирање него женска. Истовремено, вицевица у којима се хумором атакује на похотљивост старих жена нормирају се границе социјално пожељног и дозвољеног понашања. Управо је то група вицева о баби са највећом сижејном разуђеношћу. То је простор у коме је социјална имажинација била неупоредиво богатија него, рецимо, у вицевица о баби и унуку (најчешће наркоману, с којим баба замени пилуле, с комичним исходом) или вицевица о баби у аутобусу:

⁴³ Поред семантички ближих и познатијих извођења, бројна су и она са знатно помереним значењима: бабуштина – „беспослица”; бабосук – „домазет ожењен удовицом”; бабаземан – „старо време”; бабалик – „старац, таст, пунац” итд. Одредница *баба* је једна од најобимнијих у *Етимологијском рјечнику* Петра Скока.

⁴⁴ Вихра Баева наводи бугарски виц који срдитост Баба Марте објашњава њеном сексуалношћу: „Сходен сюжет се разиграва и в един съвременен виц, в който се пита защо баба Марта е винаги сърдита, а отговорът гласи: ’Защото февруари е къс, а април – мек’” (Баева 2017).

1. На суду пита судија Радојку:
 - Радојка, како вас је Милојко силовао?
 - Радојка одговара:
 - Богами, добро!⁴⁵

2. Упао неки лопов у београдски аутобус и пиштољем запрети путницима:
 - Дајте овамо паре!
 - Нека стара баба се јави:
 - Зар и стара бака!
 - Лопов на то рече:
 - Ћути, рекао сам сви! Дајте злато!
 - Поново ће баба:
 - Зар и стара бака?
 - Ћути, рекао сам сви! Скидај гаће!
 - Неко од других путника упита:
 - Зар и стара бака?
 - А баба се продера:
 - Ћути, рекао је сви!⁴⁶

3. Баба пријављује сил.....е у полицији:
 - Ево како се догодило сил.....е, прво ме бацио на земљу, затим растргао одећу, запушио уста, па везао руке... а да нисам раширила ноге и њих би ми везао!⁴⁷

4. Ишла баба улицом и угледа знак где пише: „Секс без обзира на старост!” Баба сва знатижељна уђе да види шта је то. Види једног момка и упита:
 - Је ли то важи и за овако старе људе као што сам ја?
 - Наравно бако!
 - Значи, 25 евра за секс на поду, 50 евра за секс на каучу и 100 евра за секс на кревету.
 - Баба даје сто евра.
 - Дobar избор, значи кревет?
 - Не, не сине, бака ће четири пута на поду!⁴⁸

⁴⁵ Доступно на: https://www.facebook.com/vicevismehmujoihaso12/posts/1802861836638379/?_rdr, приступљено 22. 8. 2025.

⁴⁶ Доступно на: <https://www.vicevi.rs/vicevi/babe/stara-baka>, приступљено 22. 8. 2025.

⁴⁷ Доступно на: <https://www.smeh.rs/vicevi-dana-za-nedelju-17-mart-2024-88195/>, приступљено 22. 8. 2025.

⁴⁸ Доступно на: <https://vicevi.net/65804>, приступљено 22. 8. 2025.

5. Долази баба бициклом пред продаваоницу. Наслони бицикл на зид и таман прије но што успије ући бицикл јој се преврне. Један од мангупа који су сједили и пили пиво испред продаваонице повика:

– Баба, онесвијестио ти се бицикл!

Баба се окрену и рече љутито:

– И ти би се онесвијестио коњу један да си ми био пола сата међу ногама.⁴⁹

Међутим, свака појава везана за људску егзистенцију може бити сагледана споља и изнутра, и управо ту је трагична дискрепанција у позицији старих у социјалном окружењу и позицији бабе у наративима који у оквиру тог окружења настају. Бројна истраживања и анкете великих обима показују да је способност за секс, а поготово жеља за њим и прича о сексуалним искуствима жива знатно дуже него што не само патријархална већ и савремена култура прихвата.⁵⁰ Природа сексуалности изузетно је комплексна и постојано је суспрезана официјелним наративима. Они су у традиционалној култури фаворизовали кажњавање жене која је исказе, док у савременој, барем у случају корпуса којим се ми бавимо, имају форму исмевања.

Норме маркиране вицевама и усменим фолклором имају велики потенцијал и у премоделованим наративима који су део мас-културе и мас-(ре)продукције, што показује већ цитирана козерија Милана Готовића о „батаљузи”, која, по савременим правним стандардима кажњивим, и не за све друштвене категорије прихватљивим нити смешним „језиком”, проскрибује опадање женске виталности и женску хипереротичност, или ова која следи:

Питали једну старију жену овако:

„Што дајеш кад си матора? Није ти ваљда још до тога стало?”

„Живота ми, није! Није то мени задовољство, прегрмела сам ја, оматорила, добро...”

И кажу да се те сисовисне и гњилогузе труде. А, хвале их! Кажу да

⁴⁹ Доступно на: <https://zajebanko.com/vicevi-o-starim-babama/>, приступљено 22. 8. 2025.

⁵⁰ “It seems that sex is only for the young. This is evident in the lack of media images of older people as sexual beings and ‘gift’ cards that ridicule their assumed lack of sexual, physical and cognitive capacity. Stereotypes govern thinking of ageing sexuality as either ‘inhibited or inactive’ and do not just homogenise but also situate older people outside the youthful sexual norm. Yet, people do not necessarily cease desiring when pronounced old or when they need to live in a care home. Indeed, Bauer et al. have identified that residents can express a range of responses towards sex and sexuality from denial to nostalgia and continuity” (Simpson et al. 2015).

уврћу, да у..., да угађају, оће, богами, онако маторе и да прекораче. Ал не због себе, но не, сачувај боже, него због човека, јер су т... тако душевне, па шта ће, нису у квару, а душевне, и... и... и да видиш, и човеку лепо, а ни њој није шкодица... и сви се слажу, кажу – „нема везе”, ако је матора, па не закера, ради, шта ако је матора, па нећеш од ње супу да куваш...”⁵¹

На први поглед, сексуална надмоћ бабе у вицеима порицала би теорије хумора које смех сагледавају као вид супериорности над оним чему се смејемо. Чини се, међутим, да су те теорије, упркос привидном парадоксу, крајње засноване и да чињеница да се хиперсексуалност старијих жена сагледава као смешна говори о томе да се она доживљава и маркира као девијација. Виц се у том смислу јавља као још једно од средстава друштвене контроле и регулације, а причање вицева као начин да се један тип понашања проскрибује и сексуалност уклопи у схему старосних доба дефинисаних временом, простором и типом културе. Притом, секс је под лупом и видео-надзором и када је реч о другим узрасним групама, што би морала бити тема неког другог рада.

Цитирана литература

- Баева, Вихра. „Образът на бабата в традиционната култура: еротични аспекти”. *Еротичното в историјата*. Т. 4. Габрово: Етнографски музеј на открито „Етър”, 2017: 83–101.
- Ђорђевић, Тихомир Ђ. *Вештица и вила у нашем народном веровању и предању*. Приредила Нада Поповић-Перишић. Београд, Горњи Милановац: Народна библиотека Србије, Дечје новине, 1989.
- Карацић, Вук Стеф. *Вукова преписка*. Књ. 1. Приредио Љубомир Стојановић. Београд: Државна штампарија краљевине Србије (Државно издање), 1907.
- Љуштановић, Јован. *Од Доситеја и Вука до Мирка и Славка. О слици детета и детињства у српској књижевности за децу и српској култури од 19. до 21. века*. Београд: Педагошки музеј, 2021.
- Перић, Драгољуб. „Млади јунак у српској усменој епској поезији – фазе у одрастању и изазови иницијације”. *Детињство*, год. 37, бр. 1 (2011): 3–12.
- Перић, Драгољуб. *Поетика времена српских усмених епских песама. Предвуковска бележења и збирке Вука Караџића*. Нови Сад: Академска књига, 2020.
- Петковић, Данијела. „Епски стогодишњаци: поштоване старине и исмејани старци”. у: Снежана Самарџија (ур.). *Ликови усмене књижевности*. Београд: ИКУМ, 2010: 65–89.

⁵¹ Доступно на: <https://www.youtube.com/shorts/oVYIN06QtHo>, приступљено 25. 5. 2024.

- Пешикан-Љуштановић, Љиљана и Јован Љуштановић. „Представе о детету и детињству у Рјечнику и списима Вука Стефановића Караџића”. у: Нада Милошевић Ђорђевић (ур.). *Вук Стефановић Караџић (1787–1864–2014)*. Београд: Српска академија наука и уметности, 2015: 463–482.
- Пешикан-Љуштановић, Љиљана и Невена Варница. „Подраслице и справљенице. Неколико сведочанства о положају девојчица у Дубровнику у Рјечнику В. С. Караџића”. *Детињство*, год. 41, бр. 2 (2015): 39–48.
- Пешикан-Љуштановић, Љиљана. „Решетање живота”. у: *Антологија сатире и афоризама*. Антологијска едиција Десет векова српске књижевности. Јован Љуштановић и Љиљана Пешикан-Љуштановић (прир.). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске, 2025: 17–35.
- Пешикан-Љуштановић, Љиљана. „Родни аспекти усмене тужбалице”. *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. 67, св. 1 (2019): 197–219.
- Радић, Радивој. *Друго лице Византије: неколико споредних тема*. Београд: Evoluta, 2014.
- Радочић, Ђорђе Сп. *Творци и дела старе српске књижевности*. Титоград: Графички завод, 1963.
- Сувајчић, Бошко. „Млад јунак у јужнословенској усменој поезији”. у: Снежана Самарџија (ур.). *Ликови усмене књижевности*. Београд: ИКУМ, 2010: 29–63.
- Трифунровић, Ђорђе. *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: Нолит, 1990.
- Arijes, Filip. *Vekovi detinjstva*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1989.
- Aristotel. *O pesničkoj umetnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1990.
- Bašaragin, Margareta (ur.). *Starost i rod u vremenu i prostoru. Šta starije žene (ne) mogu u Srbiji danas*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije, 2021.
- Devereux, Georges. *Bauba: mitska vulva*. Zagreb: August Cesarec, 1990.
- Frojd, Sigmund. *Dosetka i njen odnos prema nesvesnom*. Novi Sad: Matica srpska, 1969.
- Hechter, Michael and Karl-Dieter Opp (eds.). *Social norms*. New York: Russell Sage Foundation, 2001.
- Jensen Arnett, Jeffrey. “Life Stage Concepts across History and Cultures”. *Human Development*, 59/5 (2016): 290–316.
- Mayer, Karl Ulrich. “Whose lives? How history, societies, and institutions define and shape life courses”. *Research in Human Development*, 1 (2004): 161–187.
- Meyer, John W. “The life course as a cultural construction”. in: Matilda White Riley (ed.). *Social structures and human lives*. CA: Sage, 1988: 49–62.
- Morreall, John. “Philosophy of Humor”. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2020. <<https://plato.stanford.edu/entries/humor/>> 22. 6. 2024.
- Murdock, George. “Universals of culture”. in: Jesse David Jennings, Edvard Adamson Hoebel (eds.). *Readings in Anthropology*. New York, NY: McGraw-Hill, 1955: 13–14.
- Opp, Karl-Dieter. “Norms”. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Second Edition, 2015: 5–10. <https://www.researchgate.net/publication/285780252_Norms> 22. 6. 2024.

- Prop, Vladimir Jakovljević. *Problemi komike i smeha*. Novi Sad: Dnevnik, Književna zajednica, 1984.
- Settersten, Richard A. Jr. "Age Structuring and the Rhythm of the Life Course". in: Jeylan T. Mortimer, Michael J. Shanahan (eds.). *Handbook of the Life Course*. New York, Boston, Dordrecht, London, Moscow: Kluwer academic publishers, 2002: 81–98.
- Simpson, Paul, Maria Horne, Laura J. E. Brown, Christine Brown Wilson, Tommy Dickinson and Kate Torkington. "Old(er) care home residents and sexual/intimate citizenship". Published online by Cambridge University Press, 14. October 2015 (*Ageing & Society*, 37/2 (2017): 243–265. <<https://www.cambridge.org/core/journals/ageing-and-society/article/older-care-home-residents-and-sexualintimate-citizenship/F990186DCAECDAEEC242105AD7AF9367>> 22. 6. 2024.
- Skok, Petar. *Etimologijski rjecnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga prva. Uredili Mirko Deanovic i Ljudevit Jonke. Zagreb: JAZU, 1971.
- Škaljić, Abdulah. *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*. Sarajevo: Svjetlost, 1985.
- White Riley, Matilda, Marilyn Johnson and Anne Foner. "Elements in a model of age stratification". in: Matilda White Riley, Marilyn Johnson, Anne Foner (eds.). *Aging and Society. A Sociology of Age Stratification*. New York: Russell Sage Foundation, 1972: 3–26. <<https://www.russellsage.org/sites/default/files/AgingSociety-vol3download.pdf>> 13. 5. 2024.
- Zeman, Zdenko i Marija Geiger Zeman. „Za tvoj velik i važan dan: starost, humor i internetske rođendanske čestitke”. u: Renata Jambrešić Kirin, Jelena Marković, Ljiljana Marks, Nataša Polgar (ur.). *Humor u svakodnevnoj komunikaciji*. Zagreb: IEF, 2018: 11–38.

Извори

- Алексић-Топаловић, Снежана. „Да ли су баба и бака исто?”, 12. 4. 2019. <<http://skr.rs/z0Ws>> 3. 6. 2025.
- Гагричић, Драгољуб (прир.). *Старовлашка умовања: анегдоте, пословице, изреке*. Нова Варош: Издање аутора, 2011.
- Матицки, Миодраг (прир.). *Двори самотвори. Тужбалице*. Београд: Рад, 1979.
- Милошевић-Ђорђевић, Нада (прир.). *Народна књижевност (Легендарне приче. Новеле. Шалове приче и анегдоте. Предања. Пословица поређења и изреке. Пословице. Питалице. Загонетке)*. Београд: Лирика, 2004.
- Рјечник: Вук Стеф. Карацић. *Српски рјечник: истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Београд: Нолит, 1977.
- Самарџија, Снежана (прир.). *Шалове народне приповетке: антологија*. Крушевац: Гутенбергова галаксија, 2006.
- Симић, Душан (прир.). *Бећарац*. Букурешт: Критерион, 1982.
- СНП I: *Српске народне пјесме*. Скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић. *Књига прва, у којој су различне женске пјесме (1841). Сабрана дела Вука Карацића*. Књига четврта. Приредио Владан Недић. Београд: Просвета, 1975.
- СНП II: *Српске народне пјесме*. Скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Карацић. *Књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије (1845). Сабрана дела Вука Карацића*. Књига пета. Приредила Радмила Пешић. Београд: Просвета, 1988.

- СНП III: *Српске народне пјесме*. Скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. *Књига трећа у којој су пјесме јуначке средњијех времена* (1846). *Сабрана дела Вука Караџића*. Књига шеста. Приредио Радован Самарџић. Београд: Просвета, 1988.
- СНП V: *Српске народне пјесме*. Скупио их и на свијет издао Вук Стеф. Караџић. *Књига пета у којој су различне женске пјесме*. Приредио Љубомир Стојановић. Биоград: Државно издање, 1898.
- СНП VI: *Српске народне пјесме*. Сакупио их Вук Стеф. Караџић. *Књига шеста у којој су пјесме јуначке најстарије и средњијех времена*. Приредио Љубомир Стојановић. Биоград: Штампарија Краљевине Србије (Државно издање), 1899.
- СНП I: *Српске народне пјесме из необјављених рукописа Вука Стеф. Караџића*. Књига прва. *Различне женске пјесме*. Приредили Живомир Младеновић и Владан Недић. Београд: Српска академија наука и уметности, 1973.
- Станковић, Борислав. „Коштана. Комад из врањског живота с песмама”. у: *Антологија српске књижевности*. Београд: Учитељски факултет, 2009. <<https://mpus.org.rs/wp-content/uploads/2014/11/22050459-kostana-stankovic-borisav.pdf>> 25. 8. 2024.
- Стармали*. *Лист за збијање шале*. <<https://pretraziva.rs/pregled/starmali>> 5. 7. 2024.
- Халиловић, Елма и Љиљана Пешикан-Љуштановић (прир.). *Фолклорна збирка Хусеина Дердемеза*. Нови Сад: Матица српска, 2023.
- HNP I: *Hrvatske narodne pjesme. Odio prvi. Junačke pjesme*. Knjiga prva. Uredili Ivan Broz i Stjepan Bosanac. Zagreb: Matica hrvatska, 1896.

Ljiljana Pešikan-Ljuštanović
Lidija Delić

THE JOKE ABOUT GRANDMOTHER LAUGHTER (RIDICULE) AS AN IDEOLOGICAL AND STRATEGIC TACTIC

Summary

Jokes about grandmother are based on a number of cultural, historical, and biological phenomena, but, on deeper levels, on the archetypal representation of a grandmother too, hinged on the archaic prototype of the fertility goddess, with a prominently ambivalent character. The connection with fertility in the joke has overlapped with the survival fear of a community, or transformed into man's fear of female sexuality. Moreover, the boundaries of the socially desirable and approved behavior are normed by the jokes which instrumentalize humor to attack the lustfulness of elderly women, and it is that group in particular that features the greatest sujet variety. That is the space in which social imagination was far richer than, say, in the jokes about grandmother and grandson (usually a drug addict, whose pills grandma takes by mistake with

a comical outcome), jokes about dementia or about grandmother on the bus. The paper showcases to what extent these representations are correlated with the norms, preoccupations, and strategies of oral folklore genres (lyric poetry, epic poetry, novella, humorous tale, fairy tale, etc.).

The stereotypes marked by the jokes have a great potential in pre-modelled narratives too, which are part of mass culture and mass (re)production (Milan Gutović's causeries, for example). At first glance, the sexual superiority of a grandmother in jokes would deny humor theories which perceive laughter as a form of superiority over the one laughed at. It seems, however, that these theories, despite the ostensible paradox, are founded and the fact that hypersexuality of elderly women is perceived as funny speak in favor of it being interpreted and marked as a deviation. In that sense, the joke emerges as yet another means of social control and regulation, and telling jokes as a way of proscribing a manner of behavior and fitting sexuality into the life stage scheme defined by time, space, and type of culture.

There is a preventive punishment of the patriarchal society in the aggressive ridicule of the corporeality of a grandmother, an elderly woman – the society is ruthless toward the ones who wish to step over the boundaries imposed by the norm, in particular in the case of a group that is otherwise marginalized, as is the case with women. Simultaneously, there is also the principal fear of one's own getting old, mortality, and bodily decay. By rejecting grandmother and mocking her lust for life, the one who is laughing has an illusion that they are rejecting old age, erotic frustration, and death as something belonging only to *others* and happening, "heaven forbid," to them.

Keywords: grandmother, joke, sexuality, old age, humor, life stages, mass culture, oral folklore.

